

А. С. РУСЯЕВА

Негреческие элементы в религии Ольвии римского времени

Резюме

Различные изменения, происшедшие в истории Ольвии в послегетский период, наличие сравнительно широкой прослойки инородного населения самым непосредственным образом отражались на развитии культурной и религиозной жизни населения города. Помимо внутренних причин, которые в той или иной мере имели воздействие на развитие религии и изменение локальных традиций и ритуалов, действовали и внешние процессы, происходящие в области идеологии в античном мире.

Археологические и эпиграфические материалы свидетельствуют о проникновении в Ольвию сарматских, фракийских, египетских, малоазийских культов и культа римских императоров.

Одной из черт ольвийской государственной религии римского периода является то, что во главе пантеона стояла тетрада мужских божеств: Ахилл Понтарх, Аполлон Простат, Зевс Ольвий, Гермес Агорей. В Ольвии, как и во всех северопонтийских полисах, происходит процесс постоянного расширения круга пришлых элементов, не уничтожающий греческих религиозных представлений, лежащих в основе религии со времени основания античных городов.

В. М. КОНОПЛЯ

Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді — ранньої бронзи

Доба міді — ранньої бронзи на території Західної Волині характеризується поширенням нових прийомів у техніці обробки кам'яних знарядь. До цього часу не виявлено жодного поселення, де мідні чи бронзові знахідки утворювали б типологічні ряди. Лише окремі пам'ятки (переважно, поховання) дають невелику серію речей немісцевого походження¹. В цьому зв'язку доречно пригадати вислів Ф. Енгельса про те, що «бронза давала придатні знаряддя і зброю, але не могла витіснити кам'яні знаряддя: це було під силу тільки залізу, а добувати залізо ще не вміли»². Характерно, що вироби з кременю, які виготовлялися стародавнім населенням Західної Волині, домінували і в пізніші часи. Вони використовувалися значно довше, ніж на суміжних територіях, де склалися центри металургії. Деякі їх типи існували навіть тоді, коли місцеві племена навчилися добувати залізо³. Така «живучість» крем'яних знарядь у палеометалеву епоху регіону пояснюється багатством високоякісної сировини, що конкурувала з незначними розробками місцевої міді⁴.

Кремень досліджуваної території, який увійшов в археологічну літературу під назвою волинського, значно поширений у відкладах туфону. Його запаси поєднуються з областями крейдових відкладів південно-західного схилу східноєвропейської платформи і сконцентровані в смугі, що простягається з півночі на південь (територія між пункта-

¹ Рындина Н. В. Результаты химико-технологического исследования металла культур шнуровой керамики Украинского Предкарпатья, Подолни и Вольни.— В кн.: Новые открытия советских археологов: Тез. докл. конф. Киев, 1975, ч. 1, с. 62.

² Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 21, с. 156.

³ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976, с. 122.

⁴ Лазаренко Е. К., Матковський О. І., Винар О. М. Мінералогія вивержених комплексів Західної Волині. Львів, 1960, с. 84.

ми Колки, Ківерці, Кременець, Рогатин) ⁵. В її межах розповсюджені округлі конкреційні кремені халцедонового складу, що утворюють скупчення на певних стратиграфічних рівнях розрізу. Жовна мають розміри від 5 до 30 см. Рідше трапляються і більші конкреції еліпсоподібної форми довжиною до 1 м ⁶. Крейдяні пласти із стягненням кременю простежуються на незначній глибині від денної поверхні, утворюючи в багатьох місцях відслонення.

Західну Волинь наприкінці кам'яного віку населяли племінні групи з певними типами господарства, різними технічними досягненнями, нерівномірним розвитком галузей виробництва. Це були племена культур лійчастого посуду, лендельської, гребінцево-накольчастої, кулястих амфор і городоцько-здовбицької (городоцький етап), культури шнурової кераміки. В епоху ранньої бронзи тут проживало населення городоцько-здовбицької (здовбицький етап) культури шнурової кераміки; з'явилися стжижовські племена.

Для вивчення процесу обробки кременю цих груп використано нерівноцінні матеріали. Нечисленний інвентар племен культури кулястих амфор і гребінцево-накольчастої кераміки не дає підстав для його більш глибокої інтерпретації. Крем'яні вироби культури лійчастого посуду і до певної міри пізньотрипільської досліджено на основі опублікованих даних ⁷, а останні культури — за матеріалами І. К. Свешникова та інших авторів ⁸.

В індустрії енеолітичних груп Західної Волині найвищого рівня досягла пластинчаста техніка розщеплення кременю. Для культур лійчастого посуду, пізньотрипільської (рис. 1, 18—20) і деякою мірою лендельської (рис. 1, 16, 17, 21) властивий видовжено-підциліндричний або зрізано-конусоподібний нуклеус з опуклими боками. На них розміщені негативи попередньо знятих пластин з однією рівною або злегка опуклою спеціально підготовленою ударною площадкою, перпендикулярною до осі сколювання. Більшість ядрищ має кругову огранку і паралельний принцип зняття сколів-заготовок.

Зовсім інший тип нуклеусів простежується в крем'яному інвентарі племен городоцько-здовбицької (городоцький етап) культури шнурової кераміки. Кількість і розташування ударних площадок і робочих поверхонь у них нестійкі: зняття пластин безсистемне. Це, ймовірно, вказує на поступове відмирання технологічних навиків енеолітичного крем'яного виробництва. Можливе й інше: своєрідність форм ядрищ свідчить не лише про якісні зміни в способі господарства, але й про відмінності в матеріальній культурі цих племен, які виробили властиві їм прийоми обробки кременю.

Головним типом заготовки в енеоліті були пластинчасті сколи. Вони поділяються на правильні й неправильні. Перші з них мають більший коефіцієнт видовженості, менший — масивності; ограновування паралельне. У перерізі вони трикутні або трапецієподібні; на їх спинках є негативи двох — чотирьох попередньо знятих сколів; п'ятки в більшості екземплярів підокруглі, рідше рівні та гострокутні (рис. 1, 9, 10). На спинках пластин у районі п'яток простежуються негативи мікроско-

⁵ Пастернак С. І. Стратиграфія і фауна крейдових відкладів заходу України (без Карпат). К., 1968, рис. 22; Сеньковський Ю. М. Силіцити крейди південно-західного схилу східноєвропейської платформи. К., 1973, с. 57.

⁶ Сеньковський Ю. М. Вказ. праця, с. 58.

⁷ Пелецишин М. А. Племена культури лійчастого посуду. — В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). К., 1974, с. 123; Пелецишин М. А. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині. — Археологія, 1973. 11, с. 57.

⁸ Захарук Ю. М. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині. — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 1961, вип. 3, с. 31; Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974, с. 133.

лів, знятих для ліквідування залому країв ударної площадки. Неправильні пластини переважно короткі, масивні, з нерівними краями та непідготовленою п'ятою зняття. В категорії заготовок представлено так звані технічні пластини⁹ (рис. 1, 7, 8). Своїм походженням вони зобов'язані своєрідній техніці підготовки ядрища до розщеплення з наданням йому правильних обрисів. У крем'яному виробництві енеолітичних куль-

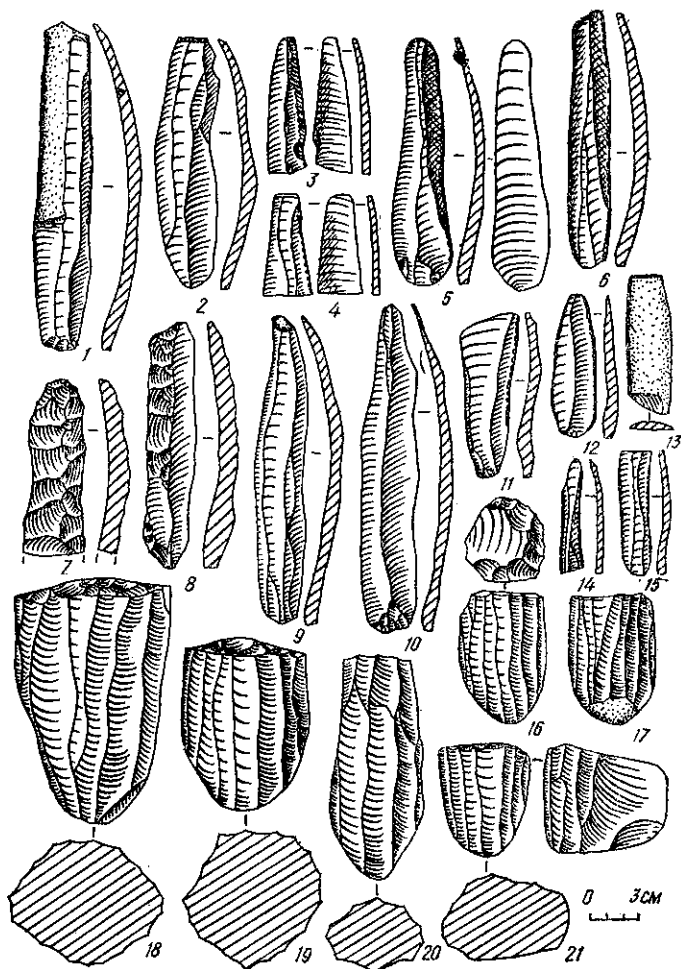

Рис. 1. Енеолітичні пластини (7—10), нуклеуси (16—21), ножеподібні пластини (1, 2, 11—15) і пластинчасті серпи (3—6).

1 — Ільковичі; 2, 13, 16, 17, 21 — Острів «Попів горб»; 3, 4, 7, 8, 18—20 — Костянець; 5, 6 — Зимне; 9 — Іванне; 10 — Шистів; 11 — Городок, «Кургани»; 12 — Грибовичі; 14—15 — Лище.

тур слід враховувати відщени, але їх застосування для виготовлення предметів незначне.

Серед категорії знарядь праці провідне місце займають ножеподібні пластини, відщепи, що розрізняються способом крайової обробки. Ретуш рідко охоплює два поздовжні краї заготовки по всій її довжині. Частіше вона розташована лише на окремих ділянках, як з боку спинки, так і черевця (рис. 1, 1, 2, 11—15; 2, 15—17).

Пластини зі скошеним краєм зафіксовано в лендельській (рис. 2, 3—5) і городоцько-здовбицькій (городоцький етап) культурах (рис. 2, 5, 6, 17, 18). Це правильні призматичні сколи, на кінці яких зліва і справа сформований за допомогою кінцевої плоскої ретуші бічний рі-

жучий кут. Скошений кінець пластини переважно рівний, рідше злегка вигнутий. Бокові грані на дрібних екземплярах не підретушовані; на більших за розмірами ділянці граней оброблено загострюючою ретушю.

Складові частини серпів (вкладиші) являють собою звичайні призматичні і трикутні в поперечному перетині пластини з досить правильними паралельними краями. Вони типологічно розрізняються за характером оформлення і можуть бути поділені на дві секції. До першої

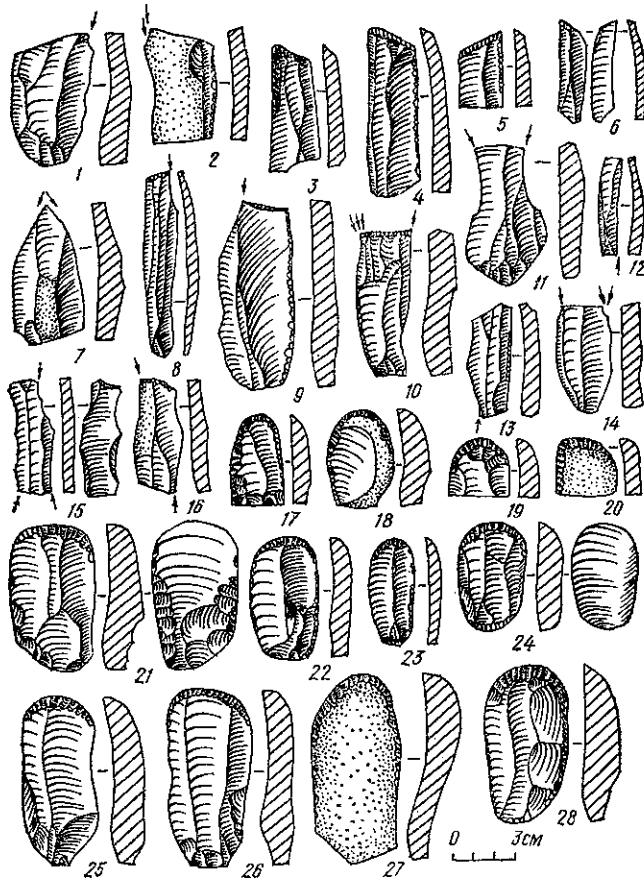

Рис. 2. Енеолітичні різці (1, 2, 7—16), скребки (17—28) і пластини зі скошеним краєм (3—6).

1, 2, 23, 24, 28 — Зимне; 3, 5, 19, 20 — Лище; 4, 6, 7, 9—12, 15, 25—27 — Острів «Полів горб»; 8, 21 — Костянець; 13, 14, 17, 18 — Городок, «Кургани»; 22 — Грибовичі.

належать вкладиші лендельської культури зі скошеним робочим краєм, що мають кутове заповірування (рис. 3, 18, 19, 21). Слід відзначити, що воно охоплює їх ліву частину. Безсумнівно, це зв'язано із способом кріплення вкладишів в оправі, в яку вони входять своїми нижніми кінцями. Ліві кути виступали з неї, утворюючи зубчастий робочий край. У другу групу входили вироби прямокутної чи трапецієподібної форми. Вони наявні в ранніх комплексах городоцько-здобвицької культури шнурової кераміки (рис. 3, 14, 20). Вкладиші мають суцільне або часткове підретушування робочих країв. Ряд виробів взагалі без ретуші.

Пластинчасті серпи-зброя виготовлені з цілих, найбільш довгих і правильних пластин з частково або повністю ретушованими бічними краями (рис. 1, 3—6). В залежності від кріплення в руків'ї вони мають одно- і двобічне заповірювання. За характером обробки робочих країв діляться на ряд типів: пластинчасті серпи, сторони яких неретушовані, екземпляри зі сторонами, оформленими: а) зубчатою, б) за-

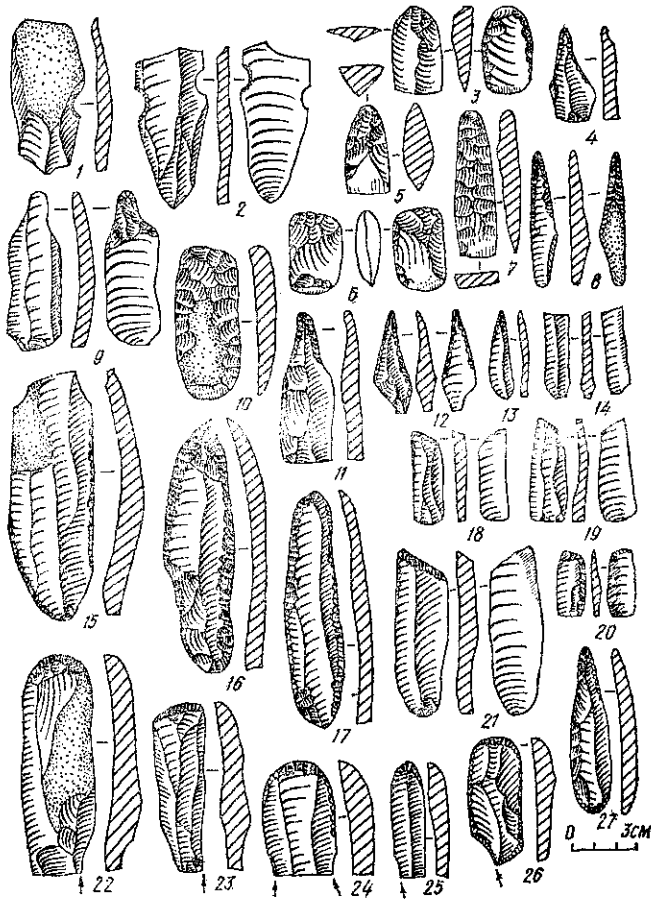

Рис. 3. Енеолітичні скобелі (1, 2), долота (3, 5—7, 10), свердла (4, 8, 9, 11), проколки (8, 12, 13), ножеподібні пластини (15—17), вкладні серпів (14, 18—21) і комбіновані зброя (22—27).

1, 8, 23, 26 — Острів «Попів горб»; 2, 12, 15—17 — Городок, «Кургани»; 3, 5—7, 10, 13, 24, 25, 27 — Зміне; 4 — Грибовичі; 9, 14, 20 — Зозів II; 11 — Костянець; 18, 19, 21 — Кам'янка-Бузька; 22 — Зозів I.

гострюючою дрібнофасетковою і в) нахиленою до поздовжньої осі заготовки струменистою ретушю (даний тип відзначений в пізньотрипільській культурі). На оброблених серпах ретуш нанесена переважно з одного боку (спинка), рідше — з двох (спинка і черевце пластини). Заповірювання найбільш чітко простежується в районі верхнього кінця зброя, де охоплює інколи всю площу, прилеглу до робочого краю.

Скребки наявні в інвентарі всіх місцевих енеолітичних культур (рис. 2, 17—28). Вони виготовлені здебільшого на уламках пластин, а також на фрагментах ножів і пластинчастих серпів. Зброя на від-

щелах нечисленні. Вироби цієї групи мають опуклий робочий край, сформований за допомогою крутої чи плоскої ретуші. Він або збігається з напрямком осі заготовки, або дещо відхиляється вліво чи вправо від неї, надаючи знаряддю асиметричних пропорцій. Крім скребків з неретушованими поздовжніми сторонами, існують типи, краї яких оброблені притуплюючою ретушшю. Інші форми представлені поодинокими екземплярами: подвійні скребки з підовальними робочими краями на протилежних кінцях заготовок та округлі.

Скобелі — це вироби з однією або кількома ізольованими виїмками, обробленими мікроретушшю і розташованими на поздовжньому, рідше на поперечному краю пластини. Знаряддя мають одну чи кілька секцій (рис. 3, 1, 2). Їх робочі ділянки розміщені як на одній, так і на двох протилежних сторонах заготовки.

Майже всі свердла виготовлені на правильних трикутниках чи трапецієподібних в перерізі пластинах (рис. 3, 4, 8, 9, 11). Вироби на відщепках поодинокі. Їх робочий край прямиий і збігається з поздовжньою віссю заготовки. Він оформлений крутою, майже перпендикулярною ретушшю, яка на більшості екземплярів розміщена по краях сколів. На частині знарядь простежується спрацьованість, що надає робочому кінцю підовального в поперечному перетині вигляду, а також певною мірою приховує сліди фасеток і нерівностей, згладжуючи їх.

Прокол у крем'яному матеріалі небагато, і спосіб їх обробки в технічному відношенні майже не відрізняється від описаного вище (рис. 3, 12, 13). Лише видовженість пропорцій і звуження робочого краю та структура слідів спрацьованості вказують на їх функцію.

Сокири вважаються одними з найбільш характерних знарядь більшості енеолітичних культур Західної Волині. Вони клиноподібні у поздовжньому і підпрямокутні в поперечному перерізах, мають частково або повністю відшліфовану поверхню двох, рідше чотирьох площин. Рубальні знаряддя, як правило, в плані близькі до трапецій, більш чи менш видовжені, з вузьким чи широким обухом; лезо пряме або заокруглене з різним показником симетрії; сторони рівні чи опуклі. Крім того, слід взяти до уваги ряд специфічних рис. Обух може бути гострим, рівно зрізаним, округлим, товстим (співвідношення ширини і товщини не перевищує 2:1), тонким (співвідношення більше 2:1). Параметри товщини сокири різні — найбільше потовщення припадає на обухову або середню частину знаряддя. Вироби покриті дрібною та середньо- і великофасетковою ретушшю, спрямованою перпендикулярно до осі сокири чи зміщеною до неї під кутом сколювання. Шліфування знарядь може бути частковим (менше $\frac{1}{3}$ поверхні), середнім (не менше половини) і суцільним.

У лендельській культурі крем'яні рубальні знаряддя не виявлені. В інвентарі інших культур існують два типи клиноподібних сокир. До першого належать вироби близької до трапеції форми, із злегка опуклими боками, що звужуються в напрямку обуха (рис. 4, 1, 2, 7). Другий тип характеризується більш правильними обрисами, вищою якістю обробки, зменшенням робочого кута леза (рис. 4, 9, 10, 12, 13). З усієї маси енеолітичних сокир даної території виділяються правильні, з високоякісною обробкою знаряддя культури кулястих амфор, які різняться від інших аналогічних рубальних виробів більшою однотипністю в усіх районах їх поширення.

Долотоподібні знаряддя є в усіх енеолітичних культурах (рис. 3, 7, 4, 6). У плані вони підпрямокутні, клиноподібні, з прямокутним чи квадратним поперечним перерізом, з рівними або злегка опуклими стінками. Найбільш повно колекція доліт представлена в культурі кулястих амфор. Вони відрізняються від аналогічних виробів інших культур якістю обробки. Як правило, їх поверхня має суцільне шліфун-

ня. Крім того, в культурах лійчастого посуду трапляються долота, виготовлені на вузьких і коротких пластинах (рис. 3, 3, 5, 6).

Різці виявлені на всіх місцевих енеолітичних пам'ятках, за оформленням робочого краю вони належать до кутових, серединних, багатолезових з різною модифікацією (однобічні, подвійні, протилежні) (рис. 2, 1, 2, 7—16). Вони в основному виготовлені на уламках пра-

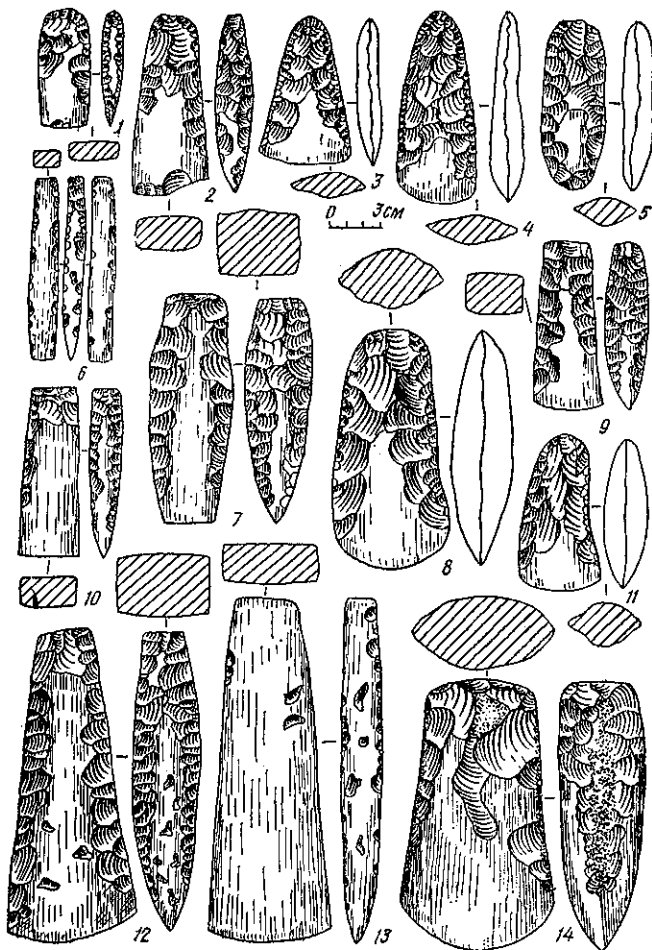

Рис. 4. Долота (6) і сокири доби міді (1, 2, 7, 9, 10, 12, 13) — ранньої бронзи (3—5, 8, 11, 14).

1, 2 — Грибовичі; 3, 5 — Городок, «Кургани»; 4 — Зозів II; 6 — В. Мошаниця; 7—9 — Костянець; 8 — Перевередів; 10 — Вішняця; 11 — Зозів I; 12 — Дубно; 13 — Острів; 14 — Майдан Липненський.

вильних пластин, рідше — на фрагментах з ужитих знарядь і типологічно знаходять близькі аналогії серед матеріалів попередніх епох.

Невеликі та старанно оброблені крайовою плоскою ретушню наконечники стріл засвідчено в культурах лійчастого посуду, лендельській, пізньотрипільській і городоцько-здобицькій (городоцький етап) та культурі шнурової кераміки. Наконечники стріл мають переважно підтрикутну форму з рівною або злегка увігнутою основою.

До поодиноких виробів слід віднести комбіновані знаряддя, відомі в культурах лійчастого посуду, пізньотрипільській і городоцько-здобицькій (здобицький етап), культурі шнурової кераміки. Це поєднання скребків і різців, скребків зі свердлами або ножами, ножів і свердел (рис. 3, 22—27).

Загалом крем'яне виробництво населення Західної Волині наприкінці кам'яної доби має багато спільного з індустріями суміжних територій цього періоду, особливо на його фінальному етапі. Цей час характеризується добре розвинутою пластинчастою технікою розщеплення кременю. Одне з провідних місць у наборі знарядь займають пластинчасті серпи, ножі, скребки. У крем'яному виробництві простежується ряд прогресивних рис, що розвинулися під впливом нових технічних досягнень і господарських змін. Все це зумовило дальше зростання продукції знарядь, необхідних для створення міцної бази, яка б забезпечила розвиток відтворюючої економіки. Поряд з цим слід відзначити особливості індустрій місцевих культур наприкінці кам'яної доби, які відображають їх відмінності у господарстві.

Крем'яне виробництво лендельської культури характеризується пластинчастою технікою розщеплення. Провідна форма заготовок — правильні пластини видовжених пропорцій. У техніці оформлення переважає дрібнозубчаста загострююча ретуш. Серед набору знарядь найбільш поширені масивні кінцеві скребки, ножеподібні пластини, частина яких оброблена скісною ретушшю, пластини зі скошеним робочим кінцем та аналогічні їм за формою вкладиші серпів, а також різці.

В індустрії культури лійчастого посуду домінують пластини видовжених пропорцій. Серед заготовок зрідка трапляються відщепи. Для техніки оформлення показова дрібна зубчаста та загострююча ретуш. В асортименті знарядь виділяються кінцеві скребки на фрагментах великих пластин і відщепях, долотоподібні вироби на пластинах, пластинчасті серпи. Найбільш поширеними є ножеподібні пластини, скребки.

Техніка розщеплення кременю в пізньотрипільській індустрії аналогічна техніці культури лійчастого посуду. Для оформлення виробів застосовувалася загострююча дрібнофасеткова і струмениста ретуш. Найтиповіші знаряддя цих пам'яток: пластинчасті серпи, кінцеві скребки із симетричною або скошеною робочою частиною на фрагментах пластин, рідше на цілих заготовках, старанно виготовлені клиноподібні сокири та долота.

Індустрія городоцького етапу городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки характеризується наявністю переважно нерегулярних пластин-заготовок. Ретуш зубчаста і загострююча. До типових виробів слід віднести ножеподібні пластини, кінцеві скребки, клиноподібні сокири, оформлені безсистемною оббивною ретушшю.

Індустрії решти неолітичних культур не можуть бути повністю виділені в зв'язку з недостатнім вивченням їх складових компонентів: техніки розщеплення та обробки, набору типів форм.

У першій половині II тисячоліття до н. е. технологія виготовлення знарядь праці і предметів озброєння племенами здовбицького етапу городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки та стжижовської культури змінилася, що зумовило появу типологічно відмінного від попереднього періоду набору інструментів. Якщо наприкінці кам'яної доби провідними типами заготовки були пластини, рідше — відщепи та інші відходи, то в ранньобронзовий час виготовлення знарядь здійснювалося безпосередньо з конкрецій або їх частин, розщеплюваних на великі сколи. Відходи виробництва — відщепи з різним індексом метричності становили другу групу заготовок. У жодній з досліджених ранньобронзових пам'яток даної території не виявлено класичних нуклеусів та їх фрагментів. Подібне явище відзначене рядом дослідників у ранньобронзовому крем'яному виробництві сусідніх територій⁹⁻¹⁰. У виготовленні інструментів намітилося два напрямки. Один з них мав своїм результатом створення повністю завершених виробів: клиноподібних со-

⁹⁻¹⁰ Бибиков С. Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы.— СА, 1962, № 3, с. 13.

кир, серпів, наконечників, списів, кинджалів. Інший був пов'язаний з використанням відходів виробництва для поступового перетворення їх шляхом додаткової обробки у предмети різного призначення.

Клиноподібні сокири мають підтрикутну чи трапецієподібну в плані форму; лінзоподібний або овальний поперечний переріз (рис. 4, 3—5, 8, 11, 14). Вони оброблені радіально направленою середньо- і ве-

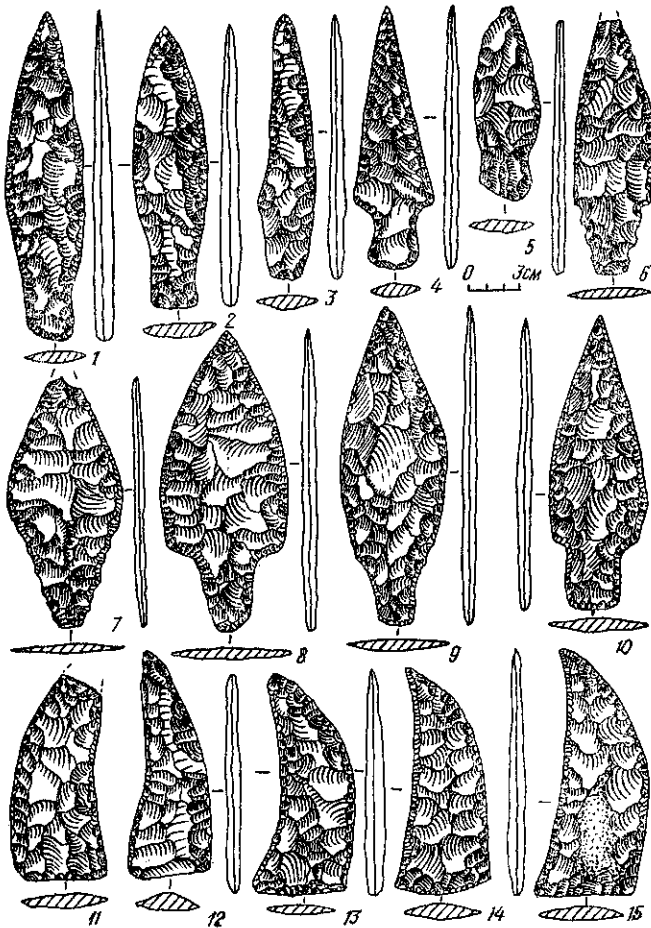

Рис. 5. Ранньобронзові кинджали (1—6), вістря на списи (7—10) і серпи (11—15).

1 — Малі Дорогостай I; 2 — Золочів; 3 — Городок, «Кургани»; 4—13 — Лише; 5 — Перевередів; 6, 9—11 — Торчин; 7 — Млинів; 8 — Озлів; 12, 14, 15 — Страклів.

ликофасетковою ретушшю. Їх лезова частина здебільшого зашліфована. Обух і поздовжні краї деяких екземплярів оброблені технікою пікетажу (нанесення поодиноких ударів відбійника на поверхню виробу). Так само оформлялися іноді лицьові грані знарядь.

Серпи є одним з найбільш поширених виробів епохи ранньої бронзи. Вони відомі на всіх досліджених поселеннях і в багатьох похованнях. Про широке використання серпів свідчить той факт, що вони виготовлялися майже в усіх ранньобронзових крем'яних майстернях даної території. Напівсегментоподібні в плані жнивирні знаряддя мають злегка увігнуте лезо, вигнуту спинку. Їх основа рівна або дугаста. Поверхня серпів оброблена невеликими сколами, робочий край підправлений дрібнофасетковою загострюючою ретушшю (рис. 5, 11, 15).

Наконечників списів на ранньобронзових пам'ятках виявлено відносно мало. Знайдені екземпляри розрізняються за формою (рис. 5, 7—10). У деяких виробів у районі основи пера та вздовж черешка простежуються виїмки. Даний технічний прийом сприяв кращому закріпленню наконечників списів у ратищі. Поверхня всіх без винятку виробів покрита дрібно- і середньофасетковою ретушю.

Кинджали представлено поодинокими екземплярами. Морфологічно вони близькі до наконечників списів, але відрізняються від них

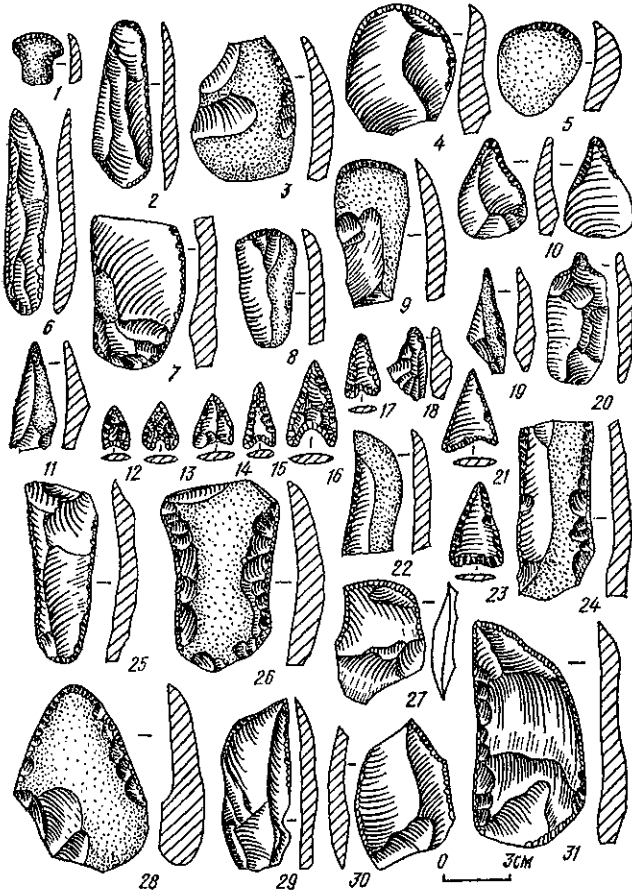

Рис. 6. Ранньобронзові кінцеві (1, 4, 5, 8, 9, 28) і бокові (3, 7) скребки, ножі (2, 6, 24—26, 29—31), проколки (11, 19), свердла (10, 18, 20), різчики (27) і наконечники стріл (12—17, 21—23).

1, 3, 7—9, 17, 26, 29 — Перевередів; 2, 10, 11, 20, 23, 25, 27 — Лише; 4, 19, 28 — Городок, «Кургани»; 5, 18, 21, 24, 30 — Зозів II; 6 — Зозів I; 12—14 — Торчин; 15 — Млинів; 16 — Озлів; 31 — Острів «Понів горб».

більш масивним поперечним перерізом і звуженими краями, які плавно переходять у руків'я (рис. 5, 1—6).

Відходи виробництва використовувалися як заготовки для решти знарядь (крім відбійників) різного господарського призначення. Серед виробів здовбицького етапу городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки і стжижовської культури виділяються бокові (рис. 6, 3, 7) і кінцеві скребки (рис. 6, 1, 4, 5, 8, 9, 28), ножі (рис. 6, 2, 6, 24—26), особливо кушнірські (рис. 6, 22, 29—31), проколки (рис. 6, 11, 19) і свердла (рис. 6, 10, 18, 20), скобелі-різчики (рис. 6, 27), а також наконечники стріл, представлені кількома типами (рис. 6, 12—17, 21, 23).

З початком експлуатації сировини пов'язувався перший етап крем'яного виробництва. Єдино можливим способом розробки місцевих багатощарових покладів жовен був відкритий, пов'язаний з копальнями¹¹. На його конструктивні особливості вплинули характер залягання кременю і структурні дані кременевмісної породи. Жовна з шарів якісно не відрізняється одна від одної, тому вибірка конкрецій зводилася лише до розкриття їх першого горизонту.

Особливістю західноволинських крем'яних розробок періоду енеоліту є те, що поряд з ними розташовувалися місця попередньої обробки сировини¹². Тут відбувалося формування нуклеусів, що доставлялися на поселення. У віддалені місця проживання доцільніше було постачати продукти розщеплення конкрецій, зокрема пластини-заготовки.

Умови роботи в крем'яних розробках протягом їх існування лишилися дуже примітивними. Серед інвентаря поселення поблизу с. Городок привертають увагу рогові знаряддя (часто з обламаними кінцями), пов'язані з добуванням сировини. Вони були основними інструментами під час робіт у копальнях. Характерно, що в шахтах Красного Села та Карпівців (Білоруська РСР) знайдено більше сотні рогових виробів і лише поодинокі предмети з кістки¹³. У наборі гірничих знарядь найбільш важливою є кирка з оленього рогу, яку можна вважати специфічним інструментом первісного гірництва.

На територію копальні прибувала відносно невелика кількість добувачів кременю, беручи до уваги незначний обсяг підготовчих і допоміжних робіт. Для Кшемьонек Опатовських на підставі аналізу матеріалу з об'єкту С. Круковський окреслив групу в шість чоловік¹⁴, а для розробок у Сонспові визначено колектив, що складався з шести — одинадцяти чоловік. Серед груп людей, які працювали в копальні, міг існувати внутрішній поділ на гірників та майстрів-кременярів. У розробках проводився відбір сировини, а її обробка здійснювалася на денній поверхні¹⁵.

Експлуатація кременю тривала від пізньої весни до ранньої осені. Для нормальної праці необхідно було, щоб крейдяна порода розмокла під дією весняних вод, потім просохла та затверділа. І тому найбільш оптимальним строком для вибірки конкрецій були літні сухі місяці¹⁶. Таким чином, експлуататори копальень мали забезпечити не лише поточні потреби в сировині, але й зробити певні запаси.

Після видобутку конкрецій починалися наступні етапи крем'яного виробництва. Їх реконструкція можлива в першу чергу на основі аналізу матеріалів з майстерень. Поширення подібних об'єктів на досліджуваній території нерівномірне. Основна їх локалізація пов'язана з південними районами Західної Волині, що зумовлено характером розповсюдження кременю. У майстернях виявлені численні відходи продуктування виробів та заготовки знарядь. Поряд з ними знайдено крем'яні відбійники.

Особливості технології обробки кременю в майстернях доби міді — ранньої бронзи мають багато спільних рис з подібними пам'ятками попередніх епох. У літературі згадуються такі об'єкти, відомі за ча-

¹¹ *Свешников И. К.* Кремневые копи у с. Городок Ровенской области.— КСИА АН СССР, 1969, вып. 117, с. 115.

¹² *Свешников И. К.* История населения., с. 84; *Пелеццишин М. А.* Пізнєотрипільське поселення у верхів'ях Горниї, с. 56.

¹³ *Гурина Н. Н.* Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. Л., 1976, с. 94.

¹⁴ *Krukowski S.* Krzemionki Opatowskie. Warszawa. 1939, s. 102—103.

¹⁵ *Гурина Н. Н.* Древние кремнедобывающие шахты., с. 97.

¹⁶ Там же, с. 92.

су палеоліту навіть стоянки-майстерні¹⁷. Проте це були традиційні робочі площадки, де в процесі трудової діяльності членів общини нагромаджувалися продукти на відходи виробництва¹⁸. Подібне явище властиве і для мезолітичного часу^{19–20}. Зміни в технології виготовлення знарядь намітилися в епоху неоліту і позначилися на характері майстерень. Наприкінці кам'яного віку, в зв'язку з дальшою диференціацією праці, зростає диференціація виробництва. Підтвердженням цього є трипільські майстерні Подністров'я²¹. Хід виробничого процесу в них має ряд спільних рис з організацією праці в подібних об'єктах, належних до культур — лендельської, лійчастого посуду і пізньотрипільської та городоцького етапу городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки^{22–23}.

Спеціалізоване крем'яне виробництво місцевих племен наприкінці кам'яної доби складалося з п'яти етапів. На першому з них, як зазначалося, проходило добування сировини. Другий етап полягав у попередній підготовці конкрецій до розщеплення на території копалень. Одержані нуклеуси доставлялися на поселення з метою їх дальшої утилізації. Зняття пластин з них відбувалося на третьому етапі. Водночас починалося також виготовлення рубальних знарядь (утворення первинної форми виробу). Четвертий етап характеризувався відповідною технікою обробки пластинчасто-відщепових сколів за допомогою ретуші різних видів. Деякі предмети після виготовлення (вкладиші жнивварних знарядь, сокири) вставлялися в дерев'яне чи кістяне руків'я. На п'ятому етапі перероблялися і підправлялися частини інструментів.

За доби ранньої бронзи техніка виготовлення знарядь ще більше вдосконалювалася. Дальший розвиток господарства племен цього часу потребував нових, ефективніших засобів праці. Впровадження підсінного землеробства вимагало різкого збільшення кількості сокир і суцільнокам'яних серпів напівсегментоподібного типу. Останні за своїми технологічними показниками значно випереджали вкладишеві жнивварні знаряддя попередніх епох і майже не поступалися найпростішим металевим серпам²⁴.

Невичерпні запаси першосортного кременю, відсутність металургійного виробництва наклали специфічний відбиток на господарство місцевого населення першої половини II тисячоліття до н. е. Характерно, що взаємозв'язок цих факторів був властивий і періоду неоліту Західної Волині. Проте між кінцем кам'яної доби і початком ранньої бронзи простежуються діаметрально протилежні відмінності як в характері виробництва крем'яних виробів, так і в їх формах та функціях. Якщо індустрії місцевих енеолітичних племен, за винятком деяких відмін, майже ідентичні, то в ранньобронзовому кременярстві ця подібність втрачається і технологічні процеси в ньому набувають певної своєрідності, що відбилося на знаряддях та предметах озброєння.

Розробка і транспортування на поселення сировини становили перший етап вузькоспеціалізованого крем'яного виробництва місцевих племен початку епохи бронзи. На основі дослідження копалень поблизу

¹⁷ Дадабаев Г. Ваушская кремнеобрабатывающая мастерская каменного века в районе Каратау.— В кн.: Из истории культуры народов Узбекистана. Ташкент, 1965, с. 5—8; Касымов М. Р. Кремнеобрабатывающие мастерские каменного века Средней Азии: Автореф. дис... канд. наук. Л., 1962.

¹⁸ Черныш О. П. Палеолитична стоянка Молодове V. К., 1961, с. 45—76.

^{19–20} Черныш О. П. Стародавнє населення Подністров'я за доби мезоліту. К., 1975, с. 33, 57, 81—82.

²¹ Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня.— КСИА АН СССР, 1967, вып. 111, с. 60—69.

^{22–23} Пелещишин Н. А. Раскопки на Волини.— АО 1975 г. М., 1976, с. 375; Пелещишин М. А. Племена культуры..., с. 123.

²⁴ Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. М., 1971, с. 69.

свт. Млинова Ровенської області²⁵, а також обстежених автором місць добування кременю поблизу с. Олів цієї області можна стверджувати, що характер робіт на них був дуже близький до умов праці в енеолітичних відкритих розробках Західної Волині.

Основна відмінність полягала в тому, що в епоху ранньої бронзи відпадала потреба в попередній обробці жовен. На поселення доставлялися конкреції певних розмірів і форм, які повністю використовувалися в процесі виготовлення знарядь. Про це свідчить наявність серед матеріалів ранньобронзових майстерень первинних сколів з жовною кіркою, а також горбкуватих нерівностей, знятих під час обробки жовна.

На прикладі згаданих копалень можна відтворити шляхи слідування первісних добувачів сировини від розробок до майстерень. Млинівська копальня пов'язана з чотирма майстернями в її околицях, розміщеними на відстані до 2 км від неї (Млинів I і Млинів II — 1 км, Млинів III — 1,2 км, Млинів IV — 1,7 км). Подібні об'єкти є й поблизу с. Береги — відстань до 2 км, Перевередів — 3,5 км, Остріїв і Війниця — 5 км, Торговиця — 8 км. До озлівської розробки кременю належить майстерня поблизу с. Аршичин (відстань — близько 1,5 км). Цілком імовірно, що використовувати видобуту сировину з даних копалень могли жителі більш віддалених поселень. Із закінченням процесу добування кременю, його наступної доставки на територію майстерні починалися чергові етапи виробництва. Для його реконструкції залучено матеріали волинських майстерень з поселень поблизу Млинова і Перевередова. Основна увага приділена артефактам майстерні Млинів III²⁶.

Другий етап вузькоспеціалізованого кременярства складався з двох стадій. На першій з них обробці підлягало плиткоподібне жовно. Технікою оббивки, а згодом відтиску йому надавалися відповідні форми передбаченого виробу. На характер другої стадії також впливав морфологічний стан жовен. Для виготовлення масивних і великих сокир використовувалася кругла конкреція. При потребі в серпах, лінзоподібних сокирах, наконечниках списів, кинджалах (товщина викінчених виробів становить в середньому 1,2 см) було б недоцільно брати ціле жовно для виготовлення одного предмета, навіть враховуючи факт практично необмежених запасів крем'яної сировини на території Західної Волині. Тому воно замість великих сколів розщеплювалося в напрямку його поздовжньої осі. Здобуті напівфабрикати оброблялися відповідною технікою і перетворювалися у заготовки згаданих вище виробів.

Третій етап характеризувався кінцевою обробкою знарядь і предметів озброєння. З відходів виробництва виготовлялися всі інші вироби (крім відбійників), заготовкою яких були відщепи.

На четвертому етапі відбувалася переробка засобів праці, що частково або повністю вийшли з ужитку. Реутилізації в основному підлягали сокири, серпи, відбійники кулястої форми. З відходів виробництва цього етапу як заготовки використовувалися фрагменти сокир і сколи від підправки їх леза.

Досліджені майстерні свідчать про вузьку спеціалізацію в кременярстві ранньобронзових племен Західної Волині. Зокрема, в Млинові III виготовлялися серпи напівсегментоподібного типу і наконечники списів листоподібної форми з підтрикутним пером, у майстерні Перевередів — аналогічні серпи та підтрикутні в плані клиноподібні сокири з поперечним перерізом у вигляді лінзи. Характерно, що в переважній

²⁵ Свєщников І. К. Історія населення..., с. 123.

²⁶ Конопля В. М. Рятувальні розкопки поблизу Млинова на Волині.— Археологія, 1978, 27, с. 102—103.

більшості місць обробки кременю серпи та сокири стали найголовнішими знаряддями, що продукувалися в даних об'єктах. Це було зумовлено, без сумніву, зрослими господарськими потребами на такі вироби.

Підтвердженням вузькоспеціалізованого кременярства є також обмін виготовленою продукцією і певною мірою масштаб виробництва. У ранньобронзовий час вироби з волинського кременю поширювалися на значну відстань, охоплюючи басейн Вісли і правобережжя середньої течії Дніпра²⁷. Наявність виробничих центрів вузького профілю, досконалість знарядь, широкий ареал розповсюдження деяких їх типів свідчить про те, що в ранньобронзовому суспільстві Західної Волині існували майстри-спеціалісти, які займали в родовій общині особливе положення і працювали, як відзначав Ф. Енгельс, «...за рахунок і на користь усьому колективу»²⁸.

Цілком ймовірно, що населення півдня Західної Волині, на території якої в основному залягали поклади високоякісного кременю, сконцентрувало в своїх руках таку важливу галузь ранньобронзової економіки, як крем'яне виробництво. Поруч із землеробством та скотарством воно стало тут однією з провідних форм господарства.

Розгляд кременярства місцевих культур регіону за доби міді — ранньої бронзи вказує на еволюцію його розвитку. Міжобщинна спеціалізація у виготовленні засобів праці та предметів озброєння досягла високого рівня на даній території наприкінці кам'яної доби. На початку епохи бронзи вона переросла у вищу форму — вузькоспеціалізоване крем'яне виробництво.

Виріб	1		2		3		4		5	
	екз.	%	екз.	%	екз.	%	екз.	%	екз.	%
Відбійники	6	1,0	52	13,4	20	7,6	19	6,2	30	9,3
Ретушери	15	3,0	43	11,0	12	4,6	8	2,6	14	4,4
Розтирачі	19	4,0	9	2,3		3,0	11	3,6	16	5,0
Ножі, в тому числі на пластинах	98	22,0	46	11,9	28	10,7	—	—	—	—
на відщеплах	42	9,0	49	12,6	43	16,5	85	27,7	65	20,4
Пластини зі скоше- ним краєм	4	0,8	—	—	3	1,2	—	—	—	—
Серпи	7	1,2	14	3,6	9	3,5	22	7,2	21	6,6
Скребки	118	26,0	54	13,9	37	14,2	62	20,2	70	22,0
Скобелі	58	12,0	44	11,3	27	10,2	15	4,9	17	5,3
Різці	52	11,0	12	3,0	1	0,4	—	—	—	—
Різчики	11	2,4	6	1,5	17	6,5	23	7,5	28	8,8
Свердла	14	3,0	13	3,3	—	—	12	3,9	8	2,5
Проколки	2	0,4	3	0,8	1	0,4	7	2,3	5	1,6
Комбіновані зна- ряддя	13	2,8	7	1,8	7	3,1	5	1,6	13	4,1
Сокири	—	—	35	9,0	37	14,2	27	8,8	28	8,8
Долота	1	0,2	1	0,3	3	1,2	—	—	—	—
Вістря на списи	—	—	—	—	—	—	3	1,0	3	0,9
Вістря на дротики	1	0,2	—	—	3	1,2	1	0,3	—	—
Вістря стріл	4	0,8	1	0,3	4	1,5	5	1,6	1	0,3
Кинджали	—	—	—	—	—	—	2	0,6	—	—
Всього кременів	810	100	1098	100	8086	100	2827	100	3804	100
З них знарядь і предметів озбро- єння	465	57,5	389	35,4	260	3,2	307	10,8	318	8,4

²⁷ Sulimirski T. Remarks concerning the Distribution of Some Varieties of Flint in Poland.— Swiatowit, 1960, t. 23, s. 303; Kostrzewski J. Rola Wisły w czasach przedhistorycznych Polski.— WA, 1936, s. 64.

²⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 155.

Вивчення складових частин процесу обробки кременю наприкінці III тисячоліття до н. е.— на початку II тисячоліття до н. е. є важливим джерелом пізнання тих змін, що відбувалися на рубежі періодів енеоліту та ранньої бронзи в житті стародавнього населення Західної Волині.

Наводимо номенклатурний список крем'яних виробів з поселень Ярославичі (1) — лендельська культура, Малі Дорогостаї I (2) — пізньотрипільська культура, Городок, урочище «Кургани» (3) — городоцький етап і Зозів II (4) — здовбицький етап городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки, Перевередів (5) — стжижовська культура.

в. м. конопля

Обработка кремния населением Западной Волини в эпоху меди — ранней бронзы

Резюме

В статье затрагивается вопрос должного использования при изучении энеолита и ранней бронзы Западной Волины очень важной группы источников, к которым относятся кремневые материалы. Изделия из кремния (орудия и предметы вооружения, а также всевозможные отходы очередных фаз производственного процесса) имеют огромное значение при исследовании разных доисторических проблем. Автором представлен синтетический обзор такой недостаточно изученной отрасли первобытного хозяйства местных племен исследуемого периода, как обработка кремния. На материалах из мастерских и производственных поселений показаны отдельные этапы изготовления кремневых изделий конца III тысячелетия до н. э.— начала II тысячелетия до н. э. и их различия. Если для индустрий экономических культур Западной Волины показательна макропластинчатая техника расщепления кремния, связанная с цилиндрическими и конусовидными нуклеусами, то в начале эпохи бронзы на смену ей приходит хорошо развитая отщеповая техника, направленная на получение полусегментовидных серпов, наконечников, копий, кинжалов и топоров с двусторонней отделкой. Основной формой заготовки прочих орудий (кроме отбойников и терочников) становится отщеп.

д. н. козак

Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі

У галузь історіографії відійшли погляди вчених, згідно з якими єдиними творцями і носіями черняхівської культури були слов'янські племена. Аналіз нагромадженого протягом останніх десятиріч матеріалу привів ряд дослідників до висновку про поліетнічність цієї культури¹. Така думка знаходить дедалі нові підтвердження у фактичному матеріалі і в наш час не викликає ні в кого сумніву. Велике значення для розв'язання етнічної проблеми черняхівської культури мало відкриття ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. З їх дослідженням стали реальними пошуки генетичних коренів ранньослов'янських старожитностей шляхом зіставлення з матеріалами більш ранніх культур, зокрема черняхівської. Останнє виявилось нелегким, оскільки в ряді районів

¹ *Третьяков П. Н.* Итоги археологического изучения восточнославянских племен.— Доклады международного съезда славистов. М., 1958; *Третьяков П. Н.* Финны, угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.; Л., 1966; *Федоров Г. Б.* Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н. э.— МИА, 1960. № 89; *Баран В. Д.* Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 21, с. 7—12; *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975.